

ONA TILI DARSLIKLARIDAGI LUG'AT SO'ZLARDAN FOYDALANISH: MAKTAB O'QUVCHILARIDA LEKSIK FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Ergasheva Mashxura Nuriddin qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi, 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15717902>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining leksik boyligini o'rganish va boyitish jarayonida maktab o'quvchilarining lug'at yon daftarchasi tutishlari o'rni, shuningdek, 5–11-sinf ona tili darsliklaridagi lug'at so'zlardan foydalanishning til o'rgatishdagi metodik ahamiyati tahlil etiladi. Maqolada amaliy misollar orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda lug'at daftarchasining samarali vosita sifatida xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: leksikologiya, lug'at yon daftarchasi, ona tili darsligi, lug'at so'zlar, o'quvchi so'z boyligi, metodika, amaliy yondashuv.

Abstract: This article analyzes the role of keeping a dictionary notebook for schoolchildren in the process of studying and enriching the lexical wealth of the Uzbek language, as well as the methodological significance of using dictionary words in native language textbooks for grades 5–11 in language teaching. The article substantiates the fact that the dictionary notebook serves as an effective tool in increasing students' vocabulary through practical examples.

Key words: lexicology, dictionary notebook, native language textbook, vocabulary words, student vocabulary, methodology, practical approach.

Bugungi ta'lim tizimida o'quvchilarning til boyligini oshirish, ularda lingvistik tafakkurni shakllantirish hamda kontekstda so'zlarni to'g'ri qo'llash malakasini rivojlantirish dolzarb vazifa sanaladi. Shu nuqtayi nazardan, bizda shunday savol tug'ilishi mumkin: "Nega o'quvchi, talabada boshqa chet tillarini o'rganish jarayonida hamisha yangi so'zlar uchun lug'at daftarchasi bo'ladi-yu, o'zbek tilini o'rganayotganda bu usulni qo'llashmaydi?! Bu jarayonda lug'at so'zlaridan to'g'ri foydalanish va ularni tizimli o'rganish, ayniqsa, yangilangan darsliklar asosida yuritiladigan lug'at yon daftarchasi muhim metodik vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tilining leksik boyligi haqida bilim berishda faqatgina so'zning izohini o'rganish emas, balki uning kontekstdagi qo'llanilishi, uslubiy ranglari va ma'no o'zgarishlarini ham tushunish zarur. Yangi o'quv dasturlari asosida ishlab chiqilgan 5–11-sinf ona tili darsliklarida o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirishga xizmat qiladigan lug'at so'zlariga alohida e'tibor qaratilgan. Bu darsliklarda so'zlar nafaqat leksik ma'nosi bilan, balki matn kontekstidagi vazifasi, semantik yuklamasi orqali ham ochib beriladi. Shunday vaziyatda lug'at yon daftarchasi – har bir o'quvchi uchun mustaqil til o'rganish vositasiga aylanadi. Tilshunos olimlar fikricha, so'zning ma'no imkoniyatlarini chuqur anglash uning matndagi kontekstual vazifasini o'rganish orqali yuzaga chiqadi. Bu holat o'quvchining nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shunday ekan, lug'at so'zlarini chuqur tahlil qilish, ularni amaliy nutqga tatbiq etish va bularni o'quv jarayonida tizimli tarzda yoritish — hozirgi o'zbek tilshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Lug'at yon daftarchasi til o'rganayotgan shaxsning o'zlashtirgan yangi so'zlarini, ularning ma'nolarini, sinonim va antonimlarini, so'z birikmalardagi ishlatilishini qayd etib boradigan shaxsiy yon daftarchasidir. Nafaqat boshqa millat vakili, balki o'zbek tili vakillari, ayniqsa bu ishni yoshlardan boshlash darkor. Bu vosita

nafaqat eslab qolishga, balki boshqa soha vakillari uchun ham soʻzlarni kontekstda qoʻllashga, stilistik maʼnolarni tushunishlariga yordam beradi.

Yangi darsliklar metodik jihatdan mukammallashtirilgan boʻlib, har bir mavzu oxirida oʻquvchilar uchun mustaqil ishlashga moʻljallangan “Lugʻat ishi” topshiriqlari berilgan. ¹Bu topshiriqlar oʻquvchini faollashtiradi, mustaqil izlanishga undaydi. 10-sinf darsligida matn asosida quyidagi soʻzlar ketma-ketligi berilgan: xuruj, ongosti, gʻayriixtiyoriy, proyektor, kadr, bestseller.²

Oʻqituvchi oʻquvchiga ushbu soʻzlarni lugʻat daftariga qayd qildirib, shu asosda oʻquvchiga turli xil topshiriqlar berishi mumkin. Masalan:

Ushbu soʻzlar oʻrniga yana qanday soʻzlardan foydalanishimiz mumkin;

Quyidagi soʻzlar yordamida 1daqiqalik matn tuzing va uni ogʻzaki bayon qiling;

Berilgan soʻzlar darslikda qanday maʼno anglatib kelgan va “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da qanday maʼno anglatmoqda?

10-sinf darsligidan misol:

Shuningdek darslikda neologizm soʻzlar ham taqdim etilgan: lokatsiya, fleshka, onlayn, oflayn, bodikamera, xeshteg, skaner, skrinshot, parol, masterklass, QR-kod, sayt, chellenj, startap, yuzer, trening va h.k.³ Ushbu soʻzlarni lugʻat daftarga qayd qildirib, ularga oʻzlari qanday soʻz taklif qilsalar, shu soʻzni yozishlarini va mashq daftarga shu asnoda esse yozishlarini topshiriq qilish maqsadga muvofiq boʻladi.

11-sinf darsligida keltirilgan tibbiyot tilida qoʻllanuvchi soʻzlar “yumshoq ifodalar” va ochiq maʼnosi ⁴koʻrinishida jadvalda soʻzlar keltirilgan. Oʻquvchiga yana shunga oʻxshash soʻzlarni topib, matn tuzishlarini va bu matndan yodlarida eslab qolishlari uchun qiziqarli oʻyinlar topib kelishlarini yoki videomatn va audiomatn shaklida tayyorlanib kelishlarini topshiriq qilish mumkin.

Oʻqituvchi quyidagi koʻrinishda nostandart testlar ham tuzib, dars jarayonlarida qoʻllashi mumkin:

Quyida keltirilgan soʻzlarni izohi bilan moslashtiring (ikkitasi ortiqcha)

1. Ijtimoiy ong	A. Turli millat va sohalar oʻrtasidagi uygʻunlashuv jarayoni
2. Integratsiya	B. Internet va media orqali shakllangan axborotlar fazosi
3. Tahliliy tafakkur	C. Har bir insonni qadrllovchi va hurmat qiluvchi yondashuv
4. Ekotizim	D. Ekologik muvozanatni tashkil etuvchi tizim
5. Virtual haqiqat	E. Bilimni jamiyatga yoyish, oʻrgatishga intilish
6. Insonparvarlik	F. Qiyosiy, sababli tahlil qilish qobiliyati
7. Multimadialik	G. Inson va texnika munosabati bilan bogʻliq soha
8. Maʼrifatparvarlik	
9. Dialog madaniyati	
10. Axborot maydoni	

¹ B.Mengliyev, Sh.Abdurahim, K.Mavlonova, M.Siddiqov, S.Atoyeva. 10-sinf ona tili darsligi. Toshkent-2022, 222 bet.

² B.Mengliyev, Sh.Abdurahim, K.Mavlonova, M.Siddiqov, S.Atoyeva. 10-sinf ona tili darsligi. Toshkent-2022, 45.1-mashq, 154-bet.

³ B.Mengliyev, Sh.Abdurahim, K.Mavlonova, M.Siddiqov, S.Atoyeva. 10-sinf ona tili darsligi. Toshkent-2022, 106-bet.

⁴ N.M.Mahmudov, Y.R.Odilov, G.Sh.Ziyodullayeva. 11-sinf ona tili darsligi II qism. Toshkent: “Oʻzbekiston” 2018, 9.1-topshiriq, 34-bet.

	<p>H. Jamoada, jamiyatda shakllanuvchi dunyoqarashlar majmuasi</p> <p>I. Suhbat, muloqot yuritish qoidalariga amal qilish</p> <p>J. Yangi texnologiyalar asosida ko'p turdagi axborot vositalaridan foydalanish</p> <p>K. Haqiqatni yolg'ondan ajratib turuvchi bilish mezoni</p> <p>L. Kompyuter va raqamli texnologiyalar yordamida yaratilgan sun'iy muhit</p>
--	---

Ushbu so'zlar o'rnida yana qanday so'zlar qo'llash mumkin edi?

Darslikda keltirilgan matnlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

10-sinf darsligidan olingan "Gender tengligi" matnida: *"Turkiylarning qadim tasavvurlaridan nishona berguvchi Umay ona, Ayozi momo, Momoqaldiroq, Chirine (ona yer) kabi kultlar ham bizning tariximizda ayolga-yaratuvchiga bo'lgan munosabatdan darak beradi"*⁵. Lug'atdan ushbu so'z (**kult**)ning ma'nosini toping va matnda qanday ma'noda qo'llanganini aniqlang.

Javob: _____

O'qituvchilar yuqoridagi metodlardan, testlardan foydalanishsa, o'quvchilar yodida yanada yaxshiroq qolishiga yordam beradi va natijada o'quvchini darsga yanada qiziqishi ortib, so'zlarni lug'at daftarchasiga kiritib boradi. Shu tarzda lug'at so'zlarini izohlash va ularni o'z matnida ishlatish orqali o'quvchi til boyligini mustahkamlab boradi.

O'quvchi yangi so'zlarni o'z daftarchasiga yozish, ularni takrorlash, eslab qolish jarayonida xotira, tafakkur, assotsiatsiya va idrok faol ishtirok etadi. Bu psixolingvistik jarayonlar orqali tilning aktiv va passiv lug'aviy bazasi kengayadi.

Metodik jihatdan, lug'at daftarchasidan:

diktant, matn tuzish,

so'z o'yinlari,

ibora yasalishi,

so'z turkumlarini aniqlash kabi topshiriqlarda foydalanish mumkin.

Masalan, 11-sinf darsligida berilgan Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" dan olingan: "Ko'zining paxtasi chiqmoq"⁶ iborasidan foydalanib, quyidagi jumla tuzish mumkin:

Komiljon bu voqeadan qattiq ta'sirlanganidan, ko'zining paxtasi chiqib keta yozdi.

Bu orqali o'quvchi nafaqat so'z ma'nosini, balki uning ijtimoiy vazifasini ham o'zlashtiradi.

Lug'at yon daftarchasini yuritish – o'zbek tilining leksik boyligini egallashda samarali va mustahkam vositadir. Ayniqsa, 10–11-sinflar uchun mo'ljallangan yangi ona tili darsliklarida berilgan lug'at so'zlari bilan ishlash o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, so'z boyligini, ifoda uslubini rivojlantiradi. Shu bois, tilshunoslikning leksikologiya bo'limida bu jarayon ilmiy-metodik jihatdan chuqur tahlil qilinmogi zarur.

⁵ B. Mengliyev, Sh. Abdurahim, K. Mavlonova, M. Siddiqov, S. Atoyeva. 10-sinf ona tili darsligi. Toshkent-2022, 55-bet.

⁶ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tili frazeologik lug'ati. Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi" 2022. 252-bet.

References:**Используемая литература:****Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. B.Mengliyev, Sh.Abdurahim, K.Mavlonova, M.Siddiqov, S.Atoyeva.10-sinf ona tili darsligi. Toshkent-2022, 222 bet.
2. B.Mengliyev,Sh.Toshmirzayeva,S.Atoyeva,S.Majidova.11-sinf ona tili darsligi I qism. Toshkent: "O'qituvchi",2020, 110 bet.
3. N.M.Mahmudov,Y.R.Odilov,G.Sh.Ziyodullayeva.11-sinf ona tili darsligi II qism.Toshkent: "O'zbekiston"-2018, 94 bet.
4. Sh.Rahmatullayev.O 'zbek tili frazeologik lug'ati.Toshkent: "G`afur G`ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi"2022, 635 bet.

INNOVATIVE
ACADEMY